

Міністерство культури України
Національний музей історії України
Музей історичних коштовностей України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”
9 – 11 листопада 2015 р.

Київ 2018

**ТВОРЧИСТЬ ВІТАЛІЯ ХОМЕНКА В КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ПОШУКІВ
ХУДОЖНИКІВ-ЮВЕЛІРІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.
(до 70-річного ювілею митця)**

Кінець ХІХ століття ознаменований появою і розвитком в мистецтві Європи нового стилю – модерну («ар нуво», «югендстиль», «флоральний стиль», «молодий», «стиль Гімар», що, незважаючи на нетривалий час його існування (1886–1914), залишив самотній слід в історії світового мистецтва, особливо яскраво відобразивши характерні стильові особливості в архітектурі та декоративно-прикладному мистецтві¹. Видатні європейські ювеліри (Оскар Массін, Рене Лалік, Люсьєн Гайар, Вільгельм фон Кранах, Чарльз Роберт Ешбі, Жорж Фуке), творчість яких позначена художнім впливом естетики модерну, зверталися до надбань мистецтва попередніх епох, не вдаючись, проте, до точного запозичення елементів якихось певних стилів або відтворення історичних зразків². Вони прагнули синтезувати кращі художні особливості різних культур, узагальнивши культурний досвід декількох поколінь. Значний вплив на новий стиль справило знайомство європейських художників зі східною культурою, особливо японським мистецтвом, майстри якого відтворювали природу стилізовано, широко використовуючи гранично умовні плавні форми і асиметричні композиційні схеми³.

Стиль модерн, що на теренах України, зокрема західної її частини, отримав назву «львівська сецесія», розвинувся на багатоскладній етнічній основі, поєднуючи власну художню традицію та загальноєвропейський метод⁴. Ґрунтуючись на міфологізованому осмисленні природи та побуту, сецесійне декоративно-прикладне мистецтво не відкидало основних програмних ознак модерну, зокрема щодо синтезу мистецтв та їх ролі по перетворенню довколишнього середовища⁵.

Національні теми, сюжети і форми поєднувалися з прийомами стилізації, що випрацювалися в мистецтві західноєвропейського модерну, зокрема мотивом «удару бича». Саме мистецтво модерну, на думку багатьох дослідників, до початку ХХ століття завершило не лише власний цикл розвитку, але й узагалі всю класичну епоху європейського мистецтва, і було своєрідною «останньою фазою мистецтва минулого століття»⁶. Подальша відмова від ідеї художнього перевтілення життя спричинила до появи авангардистських течій – конструктивізму, функціоналізму, абстрактивізму та футуризму.

Нова творча та естетична доктрина, яку пропагували провідні світові художники декоративного мистецтва на початку ХХ століття, полягала в протиставленні предметів масового виробництва речам, створеним у студії-ательє вручну зі збереженням індивідуальних особливостей творчості художника та традицій обробки матеріалів⁷. Нова концепція прикладного мистецтва була акумульована в понятті «авторське мистецтво», яке, увібравши художні ознаки унікальності кожного, стало

визначним критерієм для мистців. Таким чином, ідея значимості авторського мистецтва, сприяючи розвитку мистецтва в індустріальному та постіндустріальному світі, також реалізувала принципи творчої рівності між прикладним та так званим академічним мистецтвом (архітектурою, живописом, скульптурою).

Пріоритет авторського начала розкріпачив своєрідний усталений канонізм у творчості художників, зокрема ювелірів, даючи можливість додати у вироби власні раціонально-чуттєві уявлення та емоції, втілювати своє візуально-образне сприйняття навколишнього світу через асоціативні мисленнєві проєкції та, зрештою, вибудувати своєрідний художній діалог засобами мистецтва⁸.

На початку ХХ століття усі сфери діяльності та виробництва України опинилися під контролем та цензурою владної партії, що на довгі роки змусило українських митців перебувати «в резервації» від прогресивного творчого світу розвинених країн. Предтечею відродження ювелірного мистецтва в Україні стало суто любительське захоплення вмільих та не позбавлених творчого ентузіазму одинаків, які, зацікавившись мистецтвом чеканки в 1960-х роках, почали пробувати себе в цій техніці. Здебільшого вони не мали спеціальної фахової освіти, навчаючись на технічних підприємствах та один в одного. Спочатку для таких робіт використовували найпростіші метали, згодом – мідь, створюючи переважно панно для декорування інтер'єру та оздоблюючи дрібні побутові речі декоративно-сувенірного призначення. У декоруваних в основному використовували мотиви образотворчого мистецтва, роблячи спроби відтворити зображення на металі. Поступово накопичувався досвід та художній смак, та лише одиниці продовжили далі розвивати цю справу-захоплення. Це був лише один із шляхів, яким приходили майстри до ювелірного мистецтва, відчуваючи творчий потенціал та особливість даної галузі. Професійні художники зі спеціальною освітою, які працювали на ювелірних підприємствах, народні умільці-ремісники, аматори-любители – усі шукали і знаходили в ювелірному мистецтві власний спосіб реалізації творчої особистості, і вже через один – два десятиліття авторський напрям в ювелірному мистецтві впевнено та голосно заявив про себе не лише в мистецькому світі України, але й далеко за її межами.

У 1970–1980-х роках відбувається відчутне поживлення в цій сфері творчості, це було своєрідне відродження давніх традицій, технік та переосмислення тисячолітньої історії народу через призму авторського бачення. Художній фонд України став певним осередком, де гуртувалися творчі натхненники сучасного ювелірного мистецтва України. На горизонті замайоріли нові імена митців, чия творчість була тим наріжним каменем, з якого авторську ювелірну галузь було відроджено після тривалої перерви: Віт. Хоменко, А. Жарков, С. Серов, Є. Жданов, О. Міхальянц, Ю. Федоров, Л. Косигін, В. Друзенка, С. Вольський, С. Маро, Н. Косенко, В. Бреславський, О. Галатін, А. Роговський, А. Погорецька, М. Руснак, К. Кравчук, Ш. Пержан –

далеко не повний перелік тих, чие творче зростання припало на складні часи другої половини ХХ століття, і яких по праву можна вважати корифеями сучасної авторської ювелірної галузі в Україні. Свідченням цьому є неодноразові відзначення творчості українських майстрів на міжнародних престижних виставках, наприклад, у м. Яблонець (колишня Чехословаччина), де дипломантами стали провідні художники України – В. Друзенко (Київ), Є. Жданов, Ю. Федоров, О. Міхальянц, А. та Т. Письменні (Сімферополь).

Відсутність професійних навчальних закладів, заборона працювати з дорогоцінними металами, брак матеріалу та необхідних інструментів – не зупиняли художників на шляху до власної оригінальної творчості, завдяки чому саме на період кінця 1970-х – початку 1990-х припадає найбільший розквіт авторського ювелірного мистецтва України. У творчому доробку художників того часу проявляються як природні та традиційні національні мотиви, так і авангардні тенденції, що виникли в першій половині ХХ століття. Стилізація природних форм та декору відображає сучасне новітнє бачення та переосмислення багатьох тем та філософських проблем, що постали на порозі нового тисячоліття – епохи глобалізації, науково-технічного прогресу та водночас складних пошуків нових шляхів осмислення людиною космосу, природи, життя та почуттів іншої людини, а також прагнення до самореалізації у химерному техногенно-гомогенізованному світі.

Митці, глибоко засвоївши «розуміння того, що розвиток мистецтва, будь-які новаторські ідеї не можуть існувати без історичного коріння», звернулись до самобутніх пластів культури свого народу⁹. Прагнучи осягнути багату мистецьку спадщину минулих століть та давніх часів, майстри варіювали з традиційними формами прикрас, по-своєму інтерпретуючи їх та збагачуючи їх сучасним звучанням, а нестандартне асоціативно-філософське мислення породило нові конструктивні форми, тяжіючи до «біоорганічних», «космічних» форм та «геометричного динамізму». Пошуки оригінальних авторських рішень зумовили експериментальне застосування та поєднання в одному виробі нетипових матеріалів та відродження різноманітних технік, зокрема техніки гарячої емалі. Творчість таких провідних ювелірів України другої половини ХХ – на початку ХХ століття, як Володимир Друзенко, Віталій Хоменко, Станіслав Вольський, Леонід Косигін, Олександр Міхальянц є прикладом відродження та розвитку використання гарячої емалі в ювелірних виробках.

Варто зазначити, що більшість художників-ювелірів, опанувавши емальєрну справу, не лише почали використовувати цю техніку під час створення малої ювелірної пластики, а й скерували свою творчість у жанр живописної емалі, декоративних панно та інших предметів інтер'єрного оздоблення, тяжіючи до сфери образотворчості – у «скульптуру малих форм, сувенірної пластики», роботи таких майстрів вирізняє те, що в основі твору лежить певна сюжетна, динамічна художня ідея, яку автор транслює у світ.

Авторське ювелірне мистецтво України є результатом прагнення художників висловити власну індивідуальність, свої життєві та світоглядні позиції, філософську наповненість, що найвиразніше сублімується в творчості.

Провідний ювелір та емальєр, член Національної спілки художників України (1977), активний ініціатор та організатор, учасник численних виставок, пленерів, творчих груп та мистецьких симпозіумів Віталій Хоменко (м. Київ) – художник-самородок, що сприймається класиком ювелірства в Україні і який зробив значний внесок у розвиток цього мистецтва – як своєю творчістю, так і організаційними ініціативами¹⁰.

Любов до металу Віталій Федорович, очевидно, перейняв у спадок від свого прадіда, який був ковалем. У дитинстві милуючись єдиною коштовною прикрасою, що збереглася після війни – гранатовим браслетом, що належав ще бабусі, майбутній художник зацікавився цим дивовижним мистецтвом створення краси, а вже першим поштовхом до осмислення значення та сутності ювелірних прикрас став перегляд телепередачі про культуру, гостем якої була відома російська художниця-ювелір Юта Паас-Александрова, яка розповідала про свої прикраси з хутра¹¹. Згодом, через багато років, із цією мисткинею Віталій Хоменко познайомиться, будучи учасником міжнародної творчої групи художників-емальєрів у м. Паланга (Литва).

Та, на жаль, обставини склалися так, що Віталій Хоменко не мав змоги навчатися в художньому училищі, після першої невдалої спроби вступити він пішов працювати на військовий завод, проте не полишав свого зацікавлення, поступово навчаючись основним азам створення ювелірних речей, здебільшого самотужки. Перше знайомство із обробкою різних кольорових мінералів (що до кінця 1960-років були неабиякою рідкістю) відбулося в майстерні київського художника-скульптора Миколи Рапая. У 1962 році Віталій Хоменко виготовив свою першу прикрасу – перстень з латуні, у 1971 – уперше взяв участь у виставці своєю творчістю – і відтоді вся його подальша доля була назавжди пов'язана з ювелірним мистецтвом. Він ходив на засідання художньої ради секції декоративно-прикладного мистецтва Національної спілки художників, відвідував виставки, опановував технологію та техніки роботи з металом. Пропрацювавши кілька років художником-ювеліром на Київському ювелірному заводі, Віталій Хоменко отримав той цінний практичний досвід, що став потужною основою для розвитку творчого потенціалу талановитого художника. Здійснивши поїздку до м. Свердловськ (РФ), Віталій Хоменко ознайомився із діяльністю провідних та на той час відомих художників ювелірного заводу (Борис Гладков, Владислав Храмцов, Володимир Комаров та ін.)¹². Після роботи на підприємстві ювелір працював творчо для Художнього Фонду, розробляючи нові зразки прикрас та створюючи ювелірні вироби.

Ювелірна техніка філіграні, яку першою опанував майстер, поступово поповнюючи свій фаховий арсенал іншими техніками, є досить складною та копіткою, проте, за висловом Віталія Хоменка, «художники

повинні працювати у будь-яких техніках та з будь-яким матеріалом»¹³. Діюча за радянського часу заборона працювати із коштовними матеріалами викликала справедливий спротив у мистця «...хіба можна художнику забороняти працювати? Це – нелогічно»¹⁴. Як один із кращих визнаних ювелірів України, Віталій Хоменко виконував сувеніри на замовлення для тогочасних високо посадовців, одні з кращих зразків яких зберігаються у скарбниці Національного банку України.

Особливої уваги заслуговує активна ініціативна та організаційна робота художника, внесок якого у розвиток ювелірного мистецтва України є неocenним. Упродовж десяти років обіймаючи посаду голови секції декоративно-прикладного мистецтва Київської організації Національної спілки художників України, він звертав особливу увагу на становлення та розвиток в Україні авторського декоративного мистецтва, сприяючи проведенню різних культурно-мистецьких заходів та подій, зокрема організації творчості художників декоративно-прикладного мистецтва в Будинку творчості СХУ «Седнів» на Чернігівщині¹⁵. За його ініціативи в 1978 році в Будинку художника (м. Київ) було проведено Всеукраїнський симпозіум з ювелірного мистецтва із залученням іноземних учасників (з країн Прибалтики, Грузії, Вірменії та РФ) та виставку, у якій взяли участь 12 українських мистців.

Крім того, Віталій Хоменко став єдиним художником в Україні, хто, виконавши низку різноманітних вимог щодо організації праці в творчій групі, домігся офіційного дозволу працювати з коштовними металом – сріблом, створивши в 1983 році творчу майстерню¹⁶. Запросивши до участі 26 художників різних видів мистецтва: кераміки, металу, текстилю та шкіри, які почергово працювали в нього в майстерні, Віталій Хоменко прагнув сприяти об'єднанню мистців та розвитку тогочасних тенденцій в декоративному мистецтві. Ініційовані та організовані ним ювелірні виставки (1983 р. – виставка в НМІКУ; 2010 р. – виставка «10 грамів мелодії»; 2014 р. – виставка «КВАДРА міні-метал. Ювелірне мистецтво – міні-емалі» (обидві – в НМУНДМ) презентують авторські доробки мистців України. Також його позитивною ініціативою було створення художньої галереї, що певний час функціонувала в м. Київ.

Виразна та різнопланова за застосуванням художніх засобів ювелірна творчість провідного ювеліра та емальєра Віталія Хоменка позначена тонким природнім світовідчуттям, що трансформується в образно-пластичних формах його виробів. Володіючи широким арсеналом технік, мистець використовує у своїх прикрасах різні матеріали та технологічні можливості, зокрема техніку гарячої емалі та лиття по виготовленій вручну восковій моделі, вільне пластичне формування металу вручну, за допомогою яких він утілює художні ідеї, використовуючи золото, срібло, а також коштовне та виробне каміння (діаманти, рубіни, сапфіри, опал, смарагди, агати, сердолики ті ін.).

Коло створюваних художником видів творів включає прикраси (гарнітури та окремі прикраси – кольє, персні, брошки, сережки, браслети, підвіски), нагороди, посуд, зброю, різноманітні сувеніри – як

правило, це технологічно складні та образно виразні твори. Творчий доробок Віталія Хоменка позначений виразними інспіраціями природою, історією, філософією, а також інтерпретацією викликів сучасності. Можна виокремити декілька художньо-образних спрямувань у його творчості: від реалістичного відтворення та стилізації форм та зображень рослин, трансформації історичних мотивів (античного, скіфського, мистецтва доби Київської Русі та українського народного мистецтва – до прогресивних лаконічних форм, характерних для авангардних течій у мистецтві).

До особливо реалістично виконаних творів належить гарнітур прикрас «Липовий цвіт» (кольє, сережки), що, за висловом самого Віталія Хоменка, репрезентує так званий біонічний напрям у його творчості. Кольє, виконане у вигляді жорсткого срібного обруча з центральною частиною, формує образ гілочки липи. Підкреслений натуралізм виконання найдрібніших ліній на листках та суцвіттях рослини в техніках карбування та гравіювання, де природні форми та стриманий тон вставок із аквамаринів і демантоїдів є особливо подібними до реальних, створюють природний і рівноважений образ прикраси.

Рис. 1. Хоменко В. Гарнітур прикрас «Липовий цвіт»: сережки, кольє. Срібло, аквамарини, демантоїди. Воскове моделювання, литво, карбування, гравіювання, монтування. 1982. МІКУ

Творчість В. Хоменка позначена складними формотворчими пошуками автора, прагненням віднайти так звані чисті форми, що часто реалізується у технологічно складних та цікавих творах мистця, які

впевнено можна назвати його власними авторськими знахідками. Серію з трьох брошок «Зелений затон», «Дюна», «Комета Галлея» (1984 р.) виконано в техніці ручного моделювання металу в одному стилістичному ключі, проте кожна з них є самостійним довершеним арт-об'єктом.

Рис. 2. Хоменко В. Брошка «Зелений затон». Срібло, перламутр, криштал, аметист. Ручне моделювання, литво, монтування. 1984. Власність автора

Непередбачувані асиметричні пластичні форми прикрас, сформовані рельєфними композиційними частинами металевої поверхні, доповнені такими вставками, як перламутр, криштал, аметист, демантоїди, хромдіобсид, надзвичайно вдало підкреслюють вільну природу металу, який ніби лава, самостійно набуває вдалих форм. Цей художній прийом обробки металу належить до арсеналу технологічної творчої манери мистця, завдяки чому його твори мають особливу впізнавану ознаку авторства, незалежно від того, яку художню стилістику має твір.

Серія з чотирьох брошок, що має назву «Агресивна перевага» (1988 р.), вражає різким емоційним настроєм. Створення даних творів стало творчою відповіддю на сумнозвісні події авіакатастрофи над Перської протокою в 1988 році, унаслідок чого загинуло 290 осіб, серед яких було 66 дітей¹⁷. Композиційна структура виробів побудована на неправильних, ламаних геометризованих формах, гострих прямих, що разом із контрастними емалевими акцентами формують хижу, агресивну емоційну наповненість цих творів. Загальна композиційна схема кожного твору варіює в межах овальної фігуративності зі стрімкими частинами-крилами. Такі форми, зображені в русі, у яких помітні певні ознаки аеродинамічності, стилізовано вказують на безпосередні реальні прототипи – «крилаті» ракети. Кольорова гама брошок варіює від блідо рожевого до насиченого цегляного із вкрапленнями блакитно-синього. Техніка гарячої емалі, у якій декоровано твори, якнайкраще відповідала завданню передати кольорові переходи на поверхні виробів. Сильне емоційне навантаження та агресивний художній образ брошок відповідають

авторському задуму, адже крилаті ракети у творі мистця є символом зброї, жорстокості та смерті. У даному випадку Віталій Хоменко вдався до формотворчого та колористичного художнього вираження, що підпорядковані єдиній меті – втіленню чіткого метафоричного образу, у якому візуальне сприйняття неодмінно формує однозначні експресивні емоції.

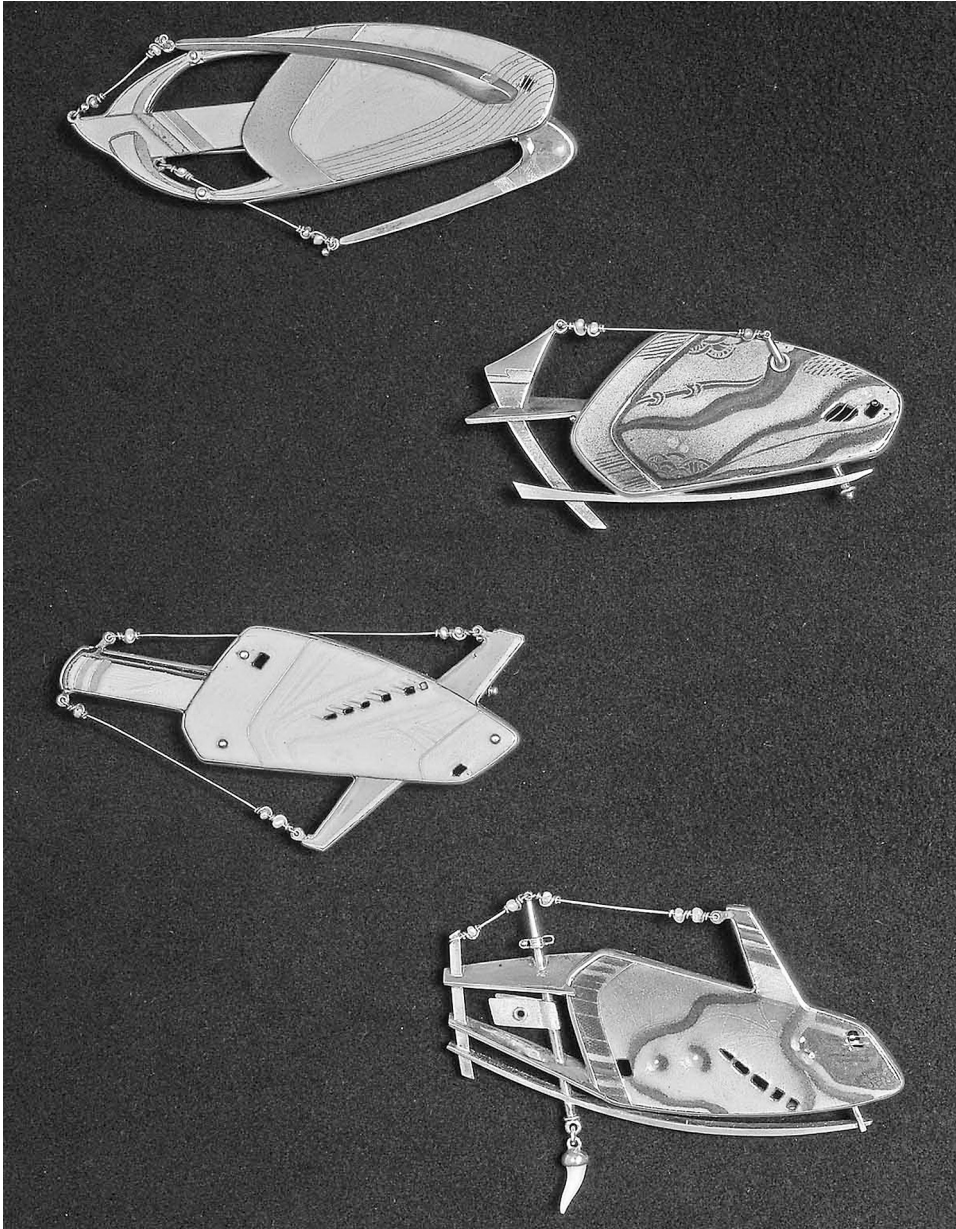

Рис. 3. Хоменко В. Серія брошок «Агресивна перевага». Срібло, емаль, перлини. 1988. Ручне моделювання, техніка гарячої емалі. НМІКУ

Техніка гарячої емалі приваблює художника з огляду на широкі виражальні можливості в ювелірних творах, таким чином, прикраси Віталія Хоменка є яскравим зразком, де емаль набуває самодостатньої художньої цінності та образності. Серед робіт, виконаних майстром у 2010-х роках, вирізняється гарнітур прикрас «Аборигени планети Земля» (кольє, сережки). Емалеві хвилясті пластини, що нагадують листя фантастичних рослин, ніби облітають увесь жорсткий обруч кольє гнучкими гілками на зразок пальмет, вони доповнені досить значними за розмірами вставками-цитринами. Поєднання золота та срібла додає акцентних кольорових відтінків прикрасі, де емалеві домінуючі частини жовтого та зеленого кольору, що динамічно перетікають один в одного, відіграють вирішальну образотворюючу роль.

Рис. 4. Хоменко В. Гарнітур прикрас «Аборигени планети Земля». 2011. Срібло, золото, цитрин, емаль.
Власність автора

Цікаву авторську ідею втілено В. Хоменком у парі обручок, де різна кількість інкрустованих у метал діамантів відповідає унікальній кількості зірок у зодіакальному сузір'ї кожного з наречених, підкреслюючи, таким чином, неповторність індивідуальності кожної людини. Брошка «Спіралі часу» – твір з філософським відображенням автором плинності життя людини та всього сущого у світі, послідовного історичного розвитку та проблема уривчастості зв'язку з минулим, без якого неможливе повноцінне майбутнє. Срібна прикраса із центральною овальною вставкою – моховим опалом та безліччю композиційних елементів, що мають різне художнє навантаження (частини-«орбіти» із концентричних кіл з металевими перетинками та вставками із місячного каменю, демантоїдів та діамантів, спіраль із перламутру, обрамлена металевою смужкою із зерню), проте підпорядковані єдиному задуму – відобразити динаміку, послідовність та дивовижне зародження нового етапу історії та розвитку буття.

Рис. 5. Хоменко В. Брошка «Спіралі часу». Срібло, демантоїди, моховий опал, перламутр, місячний камінь, діаманти. 2007-2008. Ручне формування, ювелірне монтування. Приватна колекція

Загалом у доробку мистця представлені зооморфні, орнітоморфні й антропоморфні мотиви, а також елементи архітектурного конструювання (перстень «Африка»). Коле «Під сузір'ям Тільця» репрезентує твори з анімалістичними образами у доробку ювеліра, які відображаються як у пластичних, так і в образотворчих вимірах. Золота рельєфна фігурка бика, розміщена автором у центральній площині прикраси, оточена крупними композиційними елементами із вставками-берилами, безліччю діамантів та перлин. Матований метал поверхні фігури тварини вдало вирізняється на фоні нижнього обрамлення із вільного металевого плетіння, інкрустованого камінням, що повторюється на бічних композиційних частинах коле.

Рис. 6. Хоменко В. Кольє «Під сузір'ям Тільця». Золото, діаманти, берили, перлини. Ручне моделювання, литво, карбування, монтування, випилювання. 2011. Приватна колекція

Творча манера провідного ювеліра України Віталія Федоровича Хоменка сформувалася під впливом глибокого розуміння історії розвитку мистецької стильової парадигми України у царині ювелірного мистецтва та тонкого художнього світовідчуття. Діяльність В. Хоменка спрямована на оновлення художньої мови, зокрема за рахунок формального експерименту – основи творчого методу та вдосконалення художньої форми шляхом аналізу її складових. Ювелірним творам мистця притаманна технологічна складність, яскрава образність та пластичність, у них синкретично поєднано різностильові ознаки, а також свобода творчої фантазії, що відображається в оригінальній образності й формотворенні, характерних для світових модерних пошуків.

Ювелірні та емалеві твори Віталія Хоменка зберігаються в національних музеях України (Музеї історичних коштовностей України, Національному музеї українського народного декоративного мистецтва), Угорщини та РФ, а також у приватних збірках України, Австралії, США, Канади, країн Північної та Західної Європи.

Примітки:

- ¹ Чегусова З. Художнє скло і художня кераміка («мистецтво вогню») України другої половини ХХ – початку ХХІ століття в аспекті впливу стилю модерн // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. Наук. праць. Вип. 10 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2010. С. 43.
- ² Беннет Д., Маскетти Д. Ювелирное искусство: иллюстрированный справочник по ювелирным украшениям. М.: «Арт-Родник», 2005. С. 197-200.
- ³ Сарабьянов Д. Стилль модерн: истоки, история, проблемы. М.: «Искусство», 1989. С. 41.
- ⁴ Бірюльов Ю. Мистецтво львівської сецесії // Бірюльов Юрій Олександрович. Львів: «Центр Європи», 2005. 184. С. 153.
- ⁵ Там само. С. 7.
- ⁶ Турчин В. Социальные и эстетические противоречия стиля модерн // Вестник московского университета, 1977. № 6. С. 70.
- ⁷ Мастера ХХІ века / Золотой блеск эпохи. М.: «Бук Хаус», 2004. С. 8.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Мистецтво України. 1991– 2003: (Альбом) / упоряд. Т. Придатко, Г. Складенко, З. Чегусова. К.: «Мистецтво», 2003. С. 24.
- ¹⁰ Чегусова З. Декоративне мистецтво України кінця ХХ століття. 200 імен: Альбом-каталог. К.: ЗАТ «Атлант ЮЕмСі», 2002. С. 30; Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т.Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. К., 2007. Т. 5: Мистецтво ХХ століття. Т. 5. С. 921–923.
- ¹¹ Советские художники-ювелиры: [Альбом]. Произведения мастеров союзных республик 1960-1970-х годов / авт.-сост.: Ильин М.А., Елкова В.А., Романова Л.Ф.; худож. Л. Горячкин; пер. на англ. яз. Б. Мееровича. М.: «Сов. Художник», 1980. С. 24.
- ¹² Інтерв'ю з В. Ф. Хоменком, записане Л. Пасічник (м. Київ, 2013 р.). С. 1.
- ¹³ Там само (м. Київ, 2013 р.). С. 1.
- ¹⁴ Там само. С. 2.
- ¹⁵ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://artmetal.org.ua/%D1%85%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9/>
- ¹⁶ Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. К., 2007. Т. 5: Мистецтво ХХ століття. Т. 5. С. 922.
- ¹⁷ [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%81_655_Iran_Air; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://espresso.tv/article/2015/03/25/top_10_nayzhakhlyvishykh_aviakatastrof_svitu.